

ZAMAN FELSEFESİ: ZÜRVANİZM

THE PHILOSOPHY OF TIME: ZURVANISM

MEHMET MEKİN MEÇİN

DR., BATMAN ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DR., BATMAN UNIVERSITY FACULTY OF ISLAMIC SCIENCE

BATMAN, TÜRKİYE

mmekinmecin@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-3128-5558>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1330724>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

21 Temmuz / July 2023

Kabul Tarihi / Accepted

25 Aralık / December 2023

Yayın Tarihi / Published

Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Aralık / December

Atıf / Cite as

Meçin, Mehmet Mekin, "Zaman Felsefesi: Zürvanizm [The Philosophy of Time: Zürvanism]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 10/2 (Aralık/December 2023): 487-512.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdersisi@kilis.edu.tr

ZAMAN FELSEFESİ: ZÜRVANİZM

Öz

Mazdaizm, yüzyıllar süren uzun bir zaman dilimi içerisinde şekillenmiş ve kurumsallaşmış tüm İrani düşüncelerin ortak adı olarak kabul edilmektedir. Ancak Mazdaizm zaman içerisinde farklı düşüncelerle etkileşim kurmuş ve bunun sonucu olarak önemli değişimler geçirmiştir. Bu değişim ve dönüşümlerde İran'ın batı bölgesinde yaşayan, magus olarak bilinen ve daha çok Babil-Med topraklarında yetişmiş, bu bölgelerdeki düşüncelerden etkilenmiş din adamlarının önemli etkisi olmuştur. Bu bölgenin farklı din ve düşünce doğuran atmosferinde Zürvanizm, Mitraizm, Maniheizm ve Mazdekizm gibi dinler ve fırkalar Mazdaizm'in içerisinde doğup büyümüş ama bunların içerisinde Mazdaizm'in ortodoksi geleneğini oluşturan Zerdüştilik en güçlü dinî gelenek olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Ancak İran'ın ana dinî geleneğini oluşturan Zerdüştilik bile hem zamanın dayattığı zorunlu revizyonlar hem de karşılaştığı dinî düşüncelerin gücü ve cazibesine kapılmış ve önemli oranda değişimler geçirmiştir. Zerdüştiliğin bu değişim ve dönüşümüne sebep olan sebeplerin başında Yunan, Mısır ve Sami gelenekleriyle karşılaşması ve bunun sonucunda meydana gelen etkileşim gelebilir. Özellikle Mısır-Sami geleneğinden kaynağını alan gnostik fikirlerin etkili edebiyatı İran'ı cezbetmiş ve birçok dinî düşünce ve akımın meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Genel olarak dünyayı ve maddeyi önemseyen, bireysel yaşamı ve inzivayı reddeden, güçlü bir toplum ve devlet kurmayı amaçlayan İran'ın yasacı ana dinî geleneği olan Zerdüştilik, gnostik fikirlerin çekim alanına girmeye engel olamamıştır. İran'ın ruhuna yabancı gelmesine rağmen bu gnostik düşünceler İran dinî düşüncesine, hayata ve edebiyatına nüfuz etmiştir. Bunun en önemli örneği Zürvanizm, Maniheizm, Mitraizm ve Mazdekizmdir. İran'ın ana geleneği olan Zerdüştilik bir yandan yasacı ortodoksi geleneğini korumak amacıyla bu yabancı fikirlerle mücadele etmiş diğer taraftan istemeden onların çekim alanına girmiş ve günümüze kadar da onlardan yakasını kurtaramamıştır. Zürvanizm aslında Zerdüştilik içerisinde ortaya çıkmış heretik bir hareket olarak kökenini Mısır ve Babil düşünceleri ile gnosizmden alan İrani bir düşüncedir. Zürvanizm bir taraftan İran'ın ana geleneği tarafından yabancı görülüp dışlanırken diğer taraftan İrani düşünceyi beslemiş ve derinleştirmiştir. Özellikle düalizme karşı geliştirdiği monoteist yaklaşım, kötülük probleminde getirdiği yorum, zaman felsefesine kattığı derinlik, astrolojiye atfettiği önemle Zürvanizm, İran'ın ortodoksi geleneği olan Zerdüşti dinî edebiyatı değiştirmiş ve derinleştirmiştir. Bu çalışmanın konusu Mazdaizm'in ana geleneğini oluşturan Zerdüştiliğin içerisinde doğmuş ve onu etkilemiş olan Zürvanizmdir. Konu, Mazdaizm'in dinî kaynakları, Zürvanist metinler ve Zürvanist düşüncelerin izini sürmüş alan araştırmacılarının eserleri ışığında hazırlanmış ve yorumlanmıştır. Bu çalışmada din fenomenolojisi ve karşılaştırma metodu kullanılmıştır. Çalışmanın amacı, Zürvanizm'in ortaya çıktığı bölgeyi, bu bölgenin dinî atmosferini, Zürvanist düşünce sistemini, diğer din ve düşüncelerle ortak ve farklı noktalarını ortaya koyarak Zürvanist geleneğin dinsel kodlarını ortaya koymaktır. Çalışmanın sonucunda Zürvanizm'in müstakil bir din olmadığı, aksine teorik bir düşünce sistemi olduğu ve bu yönüyle kelami-felsefi bir öğreti veya inanç biçimi olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra Zürvanizm'in antik Babil ve Med topraklarında bulunan Cibal Bölgesinin gnostik-irfani gelenekler doğuran atmosferinde ortaya çıkan, zamanı yaratıcı tanrı olarak kabul ederek tanrısallıkta katı düalizmden tevhide yönelen astrolojik, heretik ve mitolojik bir fikir akımı olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Mazdayesna, Zerdüştilik, Zürvan, Zürvanizm, Zaman.

THE PHILOSOPHY OF TIME: ZURVANISM

Abstract

Mazdaism is accepted as the common name of all Iranian ideas that have been shaped and institutionalized over a long period of centuries. However, Mazdaism has interacted with different ideas over time and has undergone significant changes as a result. In these changes and transformations, the clergy, known as Magus, who lived in the western region of Iran and grew up mostly in Babi-Med and were influenced by the thoughts in these regions, had a significant impact. In Mazdaism, religions and sects such as Zürvanism, Mithraism, Manichaeism and Mazdakism were born and grown in the atmosphere of this region that gave birth to different religions and thoughts, but Zoroastrianism, which constitutes the orthodoxy tradition of Mazdaism, has survived as the strongest Iranian religion until today. However, even Zoroastrianism, which constitutes Iran's main religious tradition, has undergone significant changes, both by the forced revisions imposed by time and by the power and appeal of the religious ideas which it encountered. The main reason for this change and transformation of Zoroastrianism may be its encounter with Greek, Egyptian and Semitic traditions and the resulting interaction. Influential literature of gnostic ideas, especially originating from the Egyptian-Semitic tradition, attracted Iran and it was inevitable that many religious thoughts and movements would occur. Zoroastrianism, which is the main legalistic religious tradition of Iran, which cares about the world and matter in general, rejects individual life and seclusion, and aims to establish a strong society and state, could not prevent it from entering the field of gnostic ideas. Although foreign to the spirit of Iran, these gnostic ideas permeated Iranian religious thought, life and literature. The most important examples of this are Zürvanism, Manichaeism, Mithraism and Mazdakism. Zoroastrianism, which is the main tradition of Iran, has struggled with these foreign ideas in order to preserve the legalist orthodoxy tradition, but on the other hand, it has unintentionally entered their attraction and has not been able to get rid of them until today. Zurvanism, as a heretical movement that emerged in Zoroastrianism, is an Iranian thought that takes its origins from Egyptian and Babylonian thoughts and gnosis. On the one hand, Zurvanism was seen as foreign and excluded by the main tradition of Iran, on the other hand, it fed and deepened Iranian thought. Especially with the monotheist approach he developed against dualism, the interpretation he brought to the problem of evil, the depth he added to the philosophy of time, the importance he attributed to astrology, Zürvanism changed and deepened Zoroastrian religious literature, the orthodoxy tradition of Iran. The subject of this study is Zürvanism, which was born in and influenced Zoroastrianism, which constitutes the main tradition of Mazdaism. The subject has been prepared and interpreted in the light of the religious sources of Mazdaism, Zürvanist texts and the works of field researchers who followed Zürvanist ideas. In this study, the phenomenology of religion and the method of comparison were used. The aim of the study is to reveal the thought codes of Zürvanist tradition by revealing the region where Zürvanism emerged, the religious atmosphere of this region, the Zürvanist thought system, its common and different points with other religions and thoughts. At the end of the study, it has been understood that Zürvanism is not an independent religion but it is a theoretical thought system and in this respect it is a theological-philosophical teaching or belief. In addition, it has been concluded that Zürvanism is an astrological, heretical and mythological idea that emerged in the atmosphere of the Cibab Region located in ancient Babylon and Med lands, which gave birth to gnostic-lore traditions, and that accepted time as the creator god and turned from strict dualism in divinity to monotheism.

Keywords: History of Religions, Mazdayesna, Zoroastrianism, Zurvan, Zurvanism, Time.

GİRİŞ

Dinler ve düşünceler tarihi boyunca dinle ilişkili olan insanların genelinin zihnini meşgul eden önemli konulardan biri kuşkusuz kötülük problemi olmuştur. Kötülüklerle dolu bir dünyada yaşayan insan, bu kötülüklerin kaynağını tespit etmek ve bunları kökten ortadan kaldırmak istemiştir. Buna insanın gücü yetmeyince ve kötülük de tıpkı iyilik gibi varlık sahasını ve şansını bulmaya devam edince insan, bunu ortadan kaldırabilecek daha güçlü bir varlığa yönelmiştir. Bu yöneliminde insan şu soruları sormuştur: Tanrı eğer mükemmel ve iyi ise bu kötülükler neden vardır? Tanrı kötülük yaratır mı? Eğer Tanrı yaratmamışsa kötülüğün ayrı bir yaratıcısı mı vardır? Eğer Tanrı yaratmışsa, kötülüğün sorumlusu Tanrı mıdır? Tanrı kötülük yaratmasaydı ya da buna engel olsaydı daha kusursuz bir yaratılış gerçekleşmez miydi? Böyle sorular insan zihnini tarih boyunca kurcalamış ve bu sorulara cevap bulmaya çalışan insan birçok düşünce geliştirmiştir. Zürvanizm bu sorularla başlayan ve devamında özgün bir yaratılış mitini geliştiren önemli bir tarihsel düşünce sistemi olarak değerlendirilebilir.

Zürvanizm ile ilgili yapılan literatür taramasında ülkemizde şu ana kadar kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Hayrettin Kızıl'ın, "Zürvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri" isimli 2013 yılında yayınlanmış makalesi dışında herhangi bir akademik çalışma tespit edilememiştir. Genellikle müsteşriklerin ve İranlı araştırmacıların eserlerinde yer verdikleri Zürvanizm'e dair metinlerin az sayıda olması bu konuyu incelemeyi ve yorumlamayı gerekli kılmıştır. Alan araştırmaları Zürvanizm'i genellikle Zerdüştilik kapsamında ele almış ve bunun sonucu Zürvanizm, müstakil ve derinlikli bir şekilde incelenmemiştir. Bu çalışmayı özgün kılan nokta, Zürvanizm'in Zerdüştilik, Mitraizm ve Maniheizm ile ilişkili ve karşılaştırmalı olarak ele alması, Zirvanist düşünce kodlarının tespit edilmesi ve bunların yorumlanmasıdır.

1. ZÜRVANİZM'İ DOĞURAN KOŞULLAR

M.Ö. 247-M.S. 226 yılları arasında antik İran coğrafyasına hükmetmiş olan Aşkâniler (Partlar) döneminden başlamak üzere çok sayıda dinî akımın etkileşim halinde olduğu bilinmektedir. Yunan düşüncesinin doğu düşüncesiyle birleşmesinin sonucunda Helenizm'in ortaya çıkması, kadim Babil, Mısır ve Hindistan'ın köklü düşünce geleneklerinin sentezlenmesi ve Mısır-Sami kökenli olduğu düşünülen gnostik eğilimlerin İran düşünce havzasında mayalanmasıyla tarih çok sayıda din, mezhep, fırka hatta heretik

akımın Miladi ilk yüzlü yıllarda ortaya çıkmasına tanıklık etmiştir.¹ Böyle bir dönemde tarihsel İran coğrafyasında Zürvanizm, Mitraizm, Maniheizm ve sonradan ortaya çıkacak olan Mazdekizm'in İran dinsel inançlarını önemli oranda etkilediği görülmektedir.

Çok dinli ve çok kültürlü bir atmosfer haline gelen tarihsel Babil bölgesi özellikle Babil'in Cibal bölgesi, İran düşünce hayatı üzerinde oldukça etkili olmuştur. Aslında köken ve değişmeyen düşünsel kodlar bakımından İran ruhuna aykırı ve çoğunlukla gnostik olan bu düşünceler, yalnızca Zürvanizm, Mitraizm, Maniheizm ve Mazdekizm gibi Zerdüştilik'ten ayrışan müstakil dinlerin mayalanmasını sağlamamış aynı zamanda sonradan oluşturulan Pehlevîce metinlerden anlaşıldığı gibi bizzat Zerdüştiliğin dinî referans kaynaklarına sızacak kadar etkili olmuştur.

Zerdüşti tevhit devrimiyle Hint dinî düşüncelerden tamamen ayrışan İrani düşünce, dünya hâkimiyetini gerektiren yasacı bir imparatorluk (şehinşahlık) sevdasını gerçekleştirmeye her zaman odaklıyken ve bu yüzden fiziki dünyayı, maddeyi, üretimi, onarımı, üremeyi, bayındırlığı teşvik eden ve son tahlilde dünyayı Ahuramazda'nın bir şehrine dönüştürmek isterken dünyayı terk etmeyi, riyazeti ve asketik programları öneren gnostik düşüncelerin çekim alanına girmeye çok fazla direnmiştir. Ama Miladi 100'lü yıllardan itibaren artık İran,gnosizmle aşılannmıştır ve varoluşsal hedefleriyle çeliştiği için gösterdiği bütün direnişine rağmen gnostik fikirlerden etkilenmiştir.

Bu etkilenmenin en açık örnekleri yazınsal olarak *Pehlevîce enderzname*ler ve pratik olarak da söz edilen bu dönemden günümüze kadar İran'ın hiçbir zaman yakasını Zürvan, Mitra, Mani, Mazdek, Babek, İbn Mukaffa, Hallac, Sühreverdi, Cami ve Mevlana gibi gnostiklerden kurtaramaması olmuştur. Gnostik mayalanmadan önce ise Kuzey Batı İran bölgesi, eski Med toprakları kabul edilen Cibal bölgesinde astroloji, burçlar ve zaman ile ilgili düşüncelerin yanı sıra² Maguslar (Muğlar)'ın Mazdayesna Zerdüştiliğinin zahiri-yasacı çizgiden batını çizgiye kısmen de olsa meyletmesinde etkili olmuştur.

Öğretileri ve pratikleriyle müstakil bir din olarak Zürvanizm'den söz etmek mümkün değildir. Çünkü böyle bir dini bütünsel olarak ele alan yazılı bir kaynak mevcut değildir.³ Ancak İranda Zerdüştiliğin bünyesi altında Zürvan tanrısı ve Zürvanist düşüncelere değinen kesik, kopuk ve dağınık aktarımlardan hareketle Zürvanizm'i dinler tarihi çerçevesine yerleştirebiliriz. Zürvanist akımın neden Zerdüştiliğin içerisinde geliştiği ile ilgili

¹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, trc. Ali Berktaş (İstanbul: Kılbalcı yay., 2007), 2/354-356.

² Mihri Bakırî, *Dinha-yi İrand-i Bastan*, 4. Bs (Tahran: Neşr-i Katre, 1389), 78.

³ Hayrettin Kızıl, "Zürvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri", *Ekev Akademi Dergisi*, 56 (2013): 296.

sorgulamalara girildiğinde, bunu gatik tevhide bir özlem veya dönüş olarak değerlendirenler olmuştur. Nitekim Gatalarda Ahuramazda, yarattığı iyilik potansiyeli olan Spenta Mainyu ve kötülük potansiyeli olan Angre Mainyu ile birlikte bir teslis oluşturmuş ama yaratıcı tek tanrı olarak Ahuramazda görüldüğü için tanrısallıkta bir tevhit sağlanmıştır.⁴ Sasâniler döneminde Maniheizm gibi gnostik akımların da etkisiyle yaradılış ve bu bağlamda tanrısallıkta katı bir düalizme savrulan Zerdüştiliğin içinde yapılan Zürvanist bir devrimle yeniden Zürvan-Ohrmüzd-Ehrimen teslisinin Yüce Tanrısı olan Zürvan'la bir tevhide yeniden dönüş yapılmıştır.⁵

Bazı İranologlara göre, Akamenidî (Hahamenişî/Pers) İmparatorluğu'nun (M.Ö. 550-330) son dönemlerinden itibaren İran'ın batı bölgelerinde Zürvanist düşünceler yayılmaya başlamış ancak Sasâniler döneminde oldukça etkili bir fırka olarak Zerdüştilik içinde de etkili hale gelmiştir.⁶ Bu dönemde yaygın hale gelen *Zürvandad* ve *Zürvanduht* gibi isimler de Sasânî dönemindeki Zürvanist nüfuzu ortaya koyan işaretlerden sayılmıştır.⁷ Hatta Mani'ye ve Maniheizm'e karşı fazlasıyla toleranslı davranan ve bu müsama-hadan dolayı Sasânî hükümdarı I. Şapur'un (M.S. 241-272) Maniheist olarak görülmesi gibi, II. Şapur'un (M.S. 309-379) da Zürvanist olduğu iddiaları da ileri sürülmüştür.⁸

Sasâniler döneminde Avesta'nın en eski ve en kutsal bölümü kabul edilen Gatalardaki Ahuramazda-Spenta Mainyu-Angre Mainyu biçimindeki tanrısalsal üçlü (teslis), yerini Zürvan-Ohrmüzd-Ehrimen üçlüsüne bırakmıştır. Sasâniler dönemi Zerdüştiliğinde tanrısalsal yapıdaki bu değişim net ifadelerle olmasa da Pehlevîce metinlerde ama daha açık ifadelerle Süryani ve Ermeni metinlerde yer almıştır. Aslında Genç Avesta'da Zürvan çok önemli bir konuma çıkarılmamıştır. Ama Genç Avesta'da Zürvan isminin geçiyor olması, onun Sasâniler döneminden daha eski tanrısalsal arkaikliğini ortaya koymaya yeterli görülmüştür. Öyleyse büyük olasılıkla Zürvan düşüncesi, Avesta ve Zerdüştilik içerisinde ortaya çıkmadan önce Hindistan'dan Yunanistan'a kadar geniş bir alanda daha önemli bir düşünce olarak varlığını sürdürmüş ve bu bölgelerden Zerdüştiliğin içerisine de girmiştir. Başlangıçta Zürvan zamanın kaynağı, iyi veya kötü talihi, insanlar arasında dağıtan ve insanların

⁴ İbrahim Purdavud, trc., "Yesna", *Avesta* (Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394), 30/3, 45/2, 47/2.

⁵ Mehrdad Behar, *Edyan-i Asyayi* (Tahran: Neşr-i Çeşme, 1373), 61; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 78.

⁶ Kızıl, "Zürvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri", 299-302.

⁷ Arthur Emanuel Christensen, *İran der Zaman-i Sasanian*, trc. Reşid Yasemî (Tahran: İntişârât-i Sada-yi Muasir, 1388), 61; Emile Benveniste, *Din-i İrani ber Paye-i Metinha-yi Kohen-i Yunani*, trc. Behmen Serkarati (Tahran: Neşr-i Katre, 1383), 45-47; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 79-80; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, trc. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Kitabevi, t.y.), 70; Kızıl, "Zürvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri", 302.

⁸ Mary Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices* (Boston, Usa, 1979), 118-119.

yazgılarına hükmeden tanrı olarak kabul edilmiştir.⁹ Bu dinsel düşüncenin arkaikliğinden hareket ederek, Hint ve Yunan düşüncesinde Zürvan'a tekabül eden tanrısal varlığın niteliklerinden hareket ederek Gatalardaki teslisin dahi bu kadim Zürvanist düşüncenin etkisiyle oluştuğu ileri sürülmüştür.¹⁰

2. TARİHSEL KAYNAKLARDA ZÜRVAN

Genel olarak Gatalardaki iyi cevher ve kötü cevherin aynı kökenden doğduğu ile ilgili ifadeler Zürvanizm'e dair en eski İrani kaynak olarak belirtilmiştir.¹¹ Bu ifadeden anlaşıldığı kadarıyla Zerdüşt, bu ikizlerin babası olan daha eski bir ilkeye, prensibe veya yaratıcı kaynağa inanmıştır. Aristo'nun bir öğrencisi olan Eudemos Rhodlos'a atfedilen bir rivayete göre, Akamendiler döneminde ilk tanrı ile ilgili farklı düşünce ve tartışmalar mevcut olup bu ihtilafların ilahiyatta ve astrolojide çok sayıda düşüncenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim bazıları ilk tanrıyı mekân diğer bazıları ise zaman olarak tasavvur etmiştir. İlk tanrıyı zaman olarak düşünenler gittikçe daha çok yaygınlık kazanmış ve sonuç olarak *sınırsız ve sonsuz zamanın* yaratıcı özelliği Mitraistler ve Zürvanistler tarafından benimsenmiştir. Sasânîlerin ilk hükümdarı döneminde ortaya çıkan Mani de kendi düşüncelerini o dönemin yaygın Zerdüştî düşünceleriyle uyumlu kılmak için en büyük Tanrı'yı Zürvan olarak adlandırmıştır.¹²

Zürvanizm ile ilgili bilgi kaynaklarımız İrani, Yunan-Ermeni-Süryani, Arap ve Mitraist Roma olmak üzere dört grupta toplanabilir. İrani kaynaklar ise, Avesta'da Zürvan'a işaret eden ifadeler, Pehlevîce ve Farsça eserlerde yer alan bilgiler ve Maniheizt yazmalarıdır. Avesta'da, iyi ve kötü ruhların *çinvat* köprüsüne doğru içinde yürüdükleri yolun Zürvan tarafından yaratıldığı ifade edilmiştir.¹³ Avesta'nın bir başka yerinde ise, *sınırsız veya sonsuz Zürvan* (Zürvan Akarana) ile kendi yasalarına sahip olan sınırlı Zürvan (Zürvan Karan)'dan söz edilmektedir.¹⁴ Yaratıcı büyük tanrı olarak sonradan kabul edilecek olan Zürvan'ın Avesta'da kısmen silik ve etkisiz olarak geçtiği ve genel olarak sınırsız ve sonsuz zaman anlamında kullanıldığı görülmektedir.¹⁵ Avesta'da Zürvan daha çok tanrısal panteonda çok etkili olmayan ve zamanın koruyucu meleği kabul edilen tanrısal bir varlık olarak yer alır.¹⁶ Pehlevîce

⁹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/357.

¹⁰ Behar, *Edyan-i Asyayi*, 55-56; Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 221.

¹¹ Purdavud, trc., "Yesna", 1394, 30/3, 45/2, 47/2.

¹² Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 217-218; Bakırî, *Dinha-yi İnan-i Bastan*, 79.

¹³ Purdavud, trc., "Vendidad", *Avesta* (Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394), 19/29.

¹⁴ Purdavud, trc., "Vendidad", 19/13, 16, 19; Purdavud, "Hürmüzd Yešt" 33; Purdavud, trc., "Vištasp Yešt" 2/24; Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, 68.

¹⁵ Purdavud, trc., "Yesna", 72/10; Purdavud, trc., "Hurda Avesta", *Suruş Baj*/5; Sî Rûz-ı Kûçek/21; Sî Rûz-ı Bızorg/21.

¹⁶ Maneckji Nusserwanji Dhalla, *Zoroastrian Theology from the Earliest Times to the Present Day* (New

metinlerde ise Avesta'ya göre daha çok ve daha ayrıntılı olarak Zürvanizm'den söz edilmektedir. Pehlevîce metinlerden özellikle *Budahişn* ve *Gozideha-yi Zadsperm* adlı iki eser, Zürvanizm'e daha çok yer vermektedir. Bu metinlerin içerikleri incelendiğinde Zürvan sınırsız ve sonsuz bir tanrı olarak yaratılışın kaynağı veya potansiyeli olarak betimlenmektedir. Bu Zürvan betiminde Ohrmüzd, sınırsız Zürvan yardımıyla dokuz bin veya on iki bin yıllık bir süreyle belirlenmiş olan sınırlı Zürvan'ı (zamanı) yaratmaktadır. Buna göre hem Ohrmüzd'ün hem de Ehrimen'in yaratılış faaliyetleri önceden belirlenmiş bu zaman dilimi içerisinde dolayısıyla geniş bir daire ya da sonsuz bir varlık olan zaman dâhilinde ve bu daire veya zamanın öngördüğü ve planladığı şekilde gerçekleşmektedir. Pehlevîce metinlerde Zürvan'a atfedilen bir diğer önemli sıfat, onun *hakemlik* veya *yargıçlık* görevidir. Böylece Zürvan, Ohrmüzd ve Ehrimen'in arasında devam etmekte olan savaşın sonunda onları yargılayacak ve aralarında hüküm verecek üst bir tanrısal makam olarak konumlanmaktadır.¹⁷ Zürvan veya Zürvanizm teolojisini doğrudan ele almadığı halde içerik olarak Mazdayesna Zerdüştiliği kodlarıyla değil Zürvanist Zerdüştilik kodlarıyla yazıldığı anlaşılan çok sayıda Pehlevîce metin bulunmaktadır. Özellikle dünyanın geçiciliği, ruhun bedene karşı üstünlüğü, ölümü, riyazeti ve bireysel arınmayı, ahlaki erdemleri merkeze alan gnostik fırkaların ve bu bağlamda Zürvanist düşünceleri içeren Pehlevîce *enderzname*lerin (öğütlerin) ve bunların da arasından *Minu-yi Hired* isimli kitabın Zürvanistlerden geride kalmış eserler olarak kabul edilmektedir.¹⁸

Pehlevîce kaynakların içinde Zürvanizm'den söz eden tarihsel kaynaklardan mutlaka zikredilmesi gereken *Ulema-yi İslam* adlı eserdir. Bu eserin esasen Pehlevîce yazıldığı ve sonradan Pehlevîceden Farsçaya çevrildiği ancak Pehlevîce yazılı nüshasının kaybolması üzerine günümüze Farsça bir kaynak olarak ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu kitabın neredeyse bütün içeriği Zürvanist düşüncelerin etkisi altında hazırlanmıştır. Bu eserde Ohrmüzd ve Ehrimen'in babası veya yaratıcısı olarak Zürvan, sonsuz ve sınırsız zaman olarak betimlenmiş, Zürvanist yaratılış miti aktarılmış, astrolojik eğilimler gibi Zürvanizm'in düşünce kodları detaylı bir şekilde ele alınmıştır.¹⁹

Zürvanist düşüncelerin izini sürmede yalnızca kutsal ilahilerden müteşekkil olan Avesta ile karşılaştırıldığında Pehlevîce metinlerin daha büyük

York, 1914), 151-152.

¹⁷ Faranbag Dadegî, *Bundahişn*, trc. Mehrdad Behar (Tahran: İntişarât-i Tus, 1390); Behar, *Edyan-i Asyayi*, 61-62.

¹⁸ Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 220-221; Ahmed Tefezzuli, trc., *Minu-yi Hired*, 5. Bs (Tahran: İntişarât-i Tus, 1391); Bakırî, *Dinha-yi İnan-i Bastan*, 80; Mehmet Meğin Meçin, "İnsan-Tanrı Diyaloğunun Kadim Bir Örneği: Minu-yi Hired", *Kavramlar ve Kuramlar: Düşünce Bilimleri* (Mardin: Mardin Artuklu Üniv. yay., 2020); Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/357.

¹⁹ Behar, *Edyan-i Asyayi*, 62; Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 221.

bir öneme sahip olduğu görülecektir. Çünkü Pehlevîce metinler her ne kadar İslam sonrası dönemlerde kaleme alınmış, Zerdüştilik ve İslam'ın da etkisiyle Zürvanist-Maniheist-Mitraist düşünceler gibi bazı içerikler tadilattan geçirilmiş olsa bile Zerdüştilik hakkında çok sayıda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Pehlevîce metinlerdeki bu ayrıntılar, rivayetler ve inançlar Avesta'da yer almamaktadır. Benzer bir dönemde kaleme alınmış ve Zerdüştilik kapsamında Zürvanist düşüncelerden de söz eden Ermeni ve Süryani metinlerin içerikleri ile Pehlevîce eserlerin içeriklerinin bir kısmının birbirinden farklı olması da Pehlevîce metinlerdeki Zürvanist-Mitraist-Maniheist düşüncelerin makaslandığına işaret etmektedir.²⁰

Zürvanizm hakkında bilgi veren diğer bir İrani kaynak Manniheist metindir. Özellikle yirminci yüzyılın başlarında Turfan bölgesinde ele geçirilen Orta Farsça metinler, Sasâniler dönemindeki Zürvanist düşünce kodlarının ve nüfuzunun anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır.²¹ Maniheist kaynaklarda Zürvan ezeli tanrıdır ve bu yüzden *Büyük Baba* olarak adlandırılmıştır.²² Hem Sasâniler dönemindeki Zerdüştilik hem de Maniheizm'de Ahuramazda ve Ehrimen'in babası olarak en büyük tanrının sınırsız zaman olan Zürvan'ın kabul edilmesi,²³ Zürvanizm'in bu dönemdeki etkinliği ve gücünü ortaya koymaktadır.²⁴ Manihesit metinlerde Zürvan'a dair verilen bilgiler ile Zerdüşti ve Zürvanist metinlerdeki bilgiler arasında köklü bir fark göze çarpmaktadır. Nitekim Maniheist metinlerde Zürvan yalnızca iyi yaradılıştan sorumlu olan tanrılar panteonunun başında yer alırken,²⁵ Zerdüşti ve Zürvanist metinlerde Zürvan hem iyilik hem de kötülüğün başında ve kaynağı olarak görülmektedir.²⁶ Maniheist metinlerde yine Zerdüştiliğin aksine Zürvan, Ohrmüzd ile Ehrimen arasında hakemlik görevini yapmamakta ve yalnızca iyilik dünyasının idarecileri olan tanrıların kaynağı ve dolayısıyla babası olarak görülmektedir.²⁷

²⁰ Behar, *Edyan-i Asyayi*, 56.

²¹ Bakırî, *Dinha-yi İnan-i Bastan*, 79.

²² Mary Boyce, "A Reader in Manichaeism", *Acta Iranica*, Leiden, Brill 1975, 4; Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 134-136; Ebu'l-Farac Muhammed b. Ebi Yakub İshak el Maruf bi'l-Warrak İbn Nedim, *el-Fihrist*, ed. İbrahim Ramazan (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1997), 396; Mehmet Alıcı, *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi* (İstanbul: Divan yay., 2018), 237, 244-254; İrec Vameki, *Nivîştêhâ-yi Mani ve Manevîyan* (Tahran: İntişârât-i Havza-yi Hünerî, 1378), 61; Ebulkasım İsmailpur, *Usture-yi Aferînez Der Ayin-i Mani* (Tahran: İntişârât-i Fikr-i Ruz, 1375), 16.

²³ Mehmet Emin Sular, ed., *Avesta* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 466.

²⁴ Bakırî, *Dinha-yi İnan-i Bastan*, 79.

²⁵ Boyce, "A Reader in Manichaeism", 4; Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 134-136; İbn Nedim, *el-Fihrist*, 396; Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 244-254.

²⁶ Vameki, *Nivîştêhâ-yi Mani ve Manevîyan*, 60.

²⁷ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 396; Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, *el-Mîl ve'n-Nihâl*, 3. Bs (Kum: Neşr-i Eş-Şerif'ur-Razî, 1364), 291; Mary Boyce, *Edebiyat-i Manevi*, trc. Umud Behbehani - Hasan Tehami (Tahran: İntişârât-i Bundahîşn, 1386), 16; Stuart Holroyd, *Edebiyat-i Gnosî*, trc. Ebulkasım İsmailpur (Tahran: İntişârât-i Usture, 1387); İsmailpur, *Usture-yi Aferînez*, 131; Behar, *Edyan-i As-*

Zürvanizm ile ilgili bilgi veren kaynaklardan bir diğeri Arap-İslam kaynaklarından sayılan Şehristanî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* isimli eseridir. Şehristanî'nin verdiği bilgilerin büyük oranda Pehlevîce metinler ve Ermeni-Süryani metinlerin içerikleriyle uyumlu olduğu görülmektedir. Ancak Şehristanî farklı Zürvanist düşüncelerden içerikleri birbirinden ayrı olan rivayetler getirmekte ve bu rivayetlerin aslında Maniheizm, Zerdüştilik ve Mitraist düşüncelere ait farklı rivayetler oldukları anlaşılmaktadır. Şehristanî ayrıca Mazdekizm, Hurramdin ve Karmati mensupları gibi heretik gruplara Zürvanist düşüncelerin kaynaklık ettiğine işaret etmektedir.²⁸

Zürvanizm ile ilgili bilgi veren İran ve Arap dışındaki kaynaklardan ise Yunan, Ermeni ve Süryanilerin günümüze kadar oluşan metinleridir. Yunan, Ermeni ve Süryani tarihçiler, Zerdüştiliğin Sasâniler döneminde Zürvanist düşüncelerin etkisi altına girdiğini ifade etmişlerdir. Gerek bu kaynaklar gerekse Şehristanî'nin verdiği bilgilerden o dönemde Zerdüştilik içerisinde çok sayıda düşünce akımı oluştuğu ve Zürvanizm'in de aralarında olduğu farklı fırkaların meydana geldiği anlaşılmaktadır.²⁹ Bu tarihçilerin başında takriben Miladi 360-427 yılları arasında yaşamış olan Mopsuestialı Theodor'dur. Theodor'un kitabı günümüze ulaşmamıştır ancak Konstantinopolis Patriği Photios onun kitabından kısa bir içerik nakletmiş ve bu içerik günümüze ulaşmıştır. Photios'a göre, Theodor kitabında, Zarades'in (Zerdüş'tün) ortaya çıkardığı İran'ın isabetsiz inancını açıklamıştır. Bu isabetsiz inanıştan kasıt, Zerdüş'tün bütün dünyanın tanrısı olarak gördüğü ve kaza ile kaderle bir kabul ettiği Zarvam (Zürvan)'a olan inançtır. Zarvam kendisinden Hormisdas (Ohrmüzd) meydana gelsin diye kurban vermiş ve Hormisdas dünyaya gelmiş ancak onunla eş zamanlı olarak Zarvam'dan Şeytan da doğmuştur.³⁰ Zürvanizm hakkında bilgi veren Hıristiyan Ermeni yazarlardan Eznik, Elisee ve Marabha, Süryani yazarlardan ise büyük Zerdüşti mubedle tartışmaya girmiş iki yazar olan Azerhürmüzd ve Anahiz, yine Süryani Theodore Bar Konai ve kitabını Süryaniceden Nyberg'in tercüme ettiği ve bastırıldığı isimsiz Süryani yazar ve son olarak Yuhanna Bar Penkaye zikredilir.³¹

Zürvanizm'den söz eden son tarihsel kaynak olarak Roma Mitraizminden geride kalan çizim, resim ve kabartma gibi görsel tasvirler ile sınırlı içeriğe sahip bazı kitabelerdir. Bu Mitraist verilerden anlaşıldığı kadarıyla yaradılışın başlangıcında bir kaos hâkim olmuştur. Sonra Kronos/Satürn/Zürvan varlığı meydana getirmeye başlayarak bir taraftan Zeus/Jüpiter/Ohrmüzd

yayı, 62-63; Alıcı, *Işığın Elçisi Mani*, 254.

²⁸ Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 2/39-41.

²⁹ Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 219; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 2/39-41.

³⁰ Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 219; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 2/39-41; Behar, *Edyan-i Asyayi*, 63.

³¹ Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 219; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 80.

ve diğer taraftan Hades/Titanha/Ehrimen'i yaratmıştır. Zeus ve tanrılar Alp dağlarının zirvesinde ve Hades/Titanha/Divler ile zararlı yaratıklar yerin derinliklerinde bulunan ve *tartarus* diye adlandırılan karanlık ve uğursuz bir dünyada yaşamaktadır. Birçok Mitraist mihrap, tasvir ve kabartmada hayret verici ve korkunç aslan kafalı, insan gövdeli ve yılanın sarınmış olduğu bir varlığa rastlanır. Bazı alan araştırmacıları bu şeklin Hades/Plüton/Ehrimen'i sembolize ettiğini söylerken birçok araştırmacı ise bunun aslında Kronos/Satürn/Zürvan'ı temsil ettiğini belirtmişlerdir. Çoğunlukla sonsuz zamanla ilişkilendirilmiş olan Zürvan, Mitraist bulgularda mükemmel ve varlığı kendisinden olduğunu gösterecek çıplak ve cinsiyetsiz bir tasvirle gösterilmiştir. Genellikle bir küre üzerine kurulu olarak gösterilen Zürvan, ikisi yukarıda ikisi de aşağıda olmak üzere dört kanatlı ve bedeni üzerinde burçlarının konumlarının çizildiği bir formda tasvir edilmiştir.³²

3. ZÜRVANİZM'İN YARADILIŞ MİTİ

Zürvanistlerin Gatalarda yer alan ikiz ruhun babası veya kaynağı olan yaratıcı yüce Tanrı düşüncesinden esinlendikleri ve Ohrmüzd ile Ehrimen'in üstünde bir tanrının var olması gerektiğine kanaat ederek bir yaratılış mitini geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşmış olan Zürvanist yaratılış mitolojisinin ilk kaynağının Kapadokya Piskoposu Theodore Mopsuestia'a (350–428/9) olduğu ifade edilmiştir.³³ Ancak Zürvanist yaratılış mitiyle ilgili kaynaklarda geçen rivayetlerin geneli Ermeni Hıristiyan teolog ve rahip Eznik Kolb'a dayandırılmıştır. Kendisinden önceki Yunan-Ermeni-Süryani kaynakların yanı sıra şifahi ve yazılı İrani kaynaklardan hareketle Eznik'in *Reddiyeler Kitabı* (*Book of Refutations*) isimli kitabında bu miti aktarmış olduğu belirtilmiştir.³⁴

Yukarıda verilen tarihsel Zürvanist kaynaklarda yer alan bilgi ve işaretlere göre Zürvanist yaratılış miti şöyle gerçekleşmiştir: Kadim Tanrı Zürvan, bir çocuk doğurmak ve onu Ohrmüzd diye adlandırmak için çok sayıda kurban verdi. Bin yıl boyunca kurban verdikten sonra, verdiği kurbanların etkili olup olmadıkları konusunda şüpheye düştü. Sonunda karnında iki oğul meydana geldi. Bunlardan biri, adına kurbanlar verdiği Ohrmüzd ve diğeri ise şüphe ve tereddütten türeyen Ehrimen'di. Zürvan âlemin hükümdarlığını ilk doğacak olan oğluna vaat etti. Bunun üzerine Ehrimen babasının karnını deşerek doğdu ve babasının karşısında belirdi. Zürvan “kimsin?” diye sordu. Ehrimen “benim, senin oğlun!” diye cevap verdi. Zürvan “Benim oğlum

³² Behar, *Edyan-i Asyayi*, 63-64; Bakırî, *Dinha-yi İnan-i Bastan*, 78.

³³ Jamsheed K. Choksy, “Zurvanism”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Usa, 2005), 10014.

³⁴ James R. Russell, “Eznik of Kolb”, *Encyclopaedia Iranica Online*, erişim: 01 Temmuz 2023, <http://www.iranicaonline.org/articles/eznik-of-kolb>.

hoş kokulu ve nuranidir sen ise iltihaplı ve karanlıksın” diye karşılık verdi. O sırada hoş kokusu ve ışıltılı varlığıyla Ohrmüzd ortaya çıktı. Zürvan onu oğlu olarak tanıdı ve ona şöyle dedi: “Bugüne kadar senin için kurbanlar verdim bundan sonra sen benim için kurban vermelisin.” Ehrimen babasına âlemin hükümrانlığını ilk doğacak olan oğluna vereceği şeklindeki daha önce verdiği vaadi hatırlattı. Zürvan “Dokuz bin yıl sana hükümrانlık hakkını verdim ama bu süre bittikten sonra yalnızca Ohrmüzd hükümdarlık yapacak” diye karşılık verdi.³⁵

Zürvanist yaratılış mitinde geçen yaratılış veya âlemin yaşı ile ilgili verilen rakamlarda bir ihtilaf göze çarpmaktadır. Nitekim yaratılış için biçilen ömür bazen dokuz bin yıl bazen ise on iki bin yıl olarak ifade edilmiştir. Benvenist, dokuz bin yıllık yaratılış ömrünün Zürvani, on iki bin yıllık ömrün ise Zürvani olmayan Zerdüşti mitik takvim anlayışını yansıttığını belirtmiştir. Nyberg ise Benvenist’in aksine, Zürvanilere göre dünya tarihinin on iki bin yıllık ve Zerdüştiliğe göre ise dokuz bin yıllık bir ömre sahip olduğunu ileri sürmüştür. Hâlbuki *Bundahişn* kitabının Zürvanist etki altına yazılmadığı düşünülen ifadelerinde bile dünya tarihinin on iki bin yıldan oluştuğu belirtilmiştir. Ancak Christensen, Benvenist ile Nyberg arasında bir uzlaşma yakalıyor görünmektedir. Nitekim Christensen’e göre, dünya tarihi ile alakalı bu farklı sayıların, iki düşünce sistemi arasındaki farklılıktan değil aksine her iki düşünce sisteminin ilk üç bin yıllık süreyi potansiyel (bil kuvve) veya cenin aşamasındaki yaratılış evresi olarak kabul etmeleri ve bu süreyi bazen kutsal mitik tarihe eklemeleri bazen de eklememelerinden kaynaklanmıştır. Christensen, bu düşüncesini temellendirmeye çalışırken, gerek Zürvani gerekse Zerdüşti rivayetlerin tamamında üzerinde kesin uzlaşmanın sağlandığı nokta olan “iyilik ile kötülük arasındaki savaşa dokuz bin yıllık bir sürenin biçilmiş olmasını” gerekçe olarak getirmekte ve bu savaştan önce Zürvan’ın bin yıl boyunca kurban vermiş olmasını da yaratılışın potansiyel halinde bulunduğu üç bin yılın varlığının işareti olarak değerlendirmektedir.³⁶

Sasânî dönemi Zerdüştiliğinin (Mazdayesna) yaratılış miti konusunda genel olarak Zürvanist fikirlere tabi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Zerdüşti yaratılış kitabı *Bundahişn* içerisinde Zürvanist düşüncelerin yer aldığı görülmektedir. Ancak Zürvanizm düşüncelerini benimsemeyen Zerdüşti bir kalem tarafından bu Zürvanist ifadelerle sonradan müdahale edildiği anlaşılmaktadır. Şu anda Hint ve İranda olmak üzere mevcut iki *Bundahişn* eserinde

³⁵ Christensen, *İran der Zaman-i Sasanian*, 220-221; “Ulema-yi İslam be Reviş-i Diger”, *Rivayat-i Darab Hürmüzdıyar*, t.y., 2/72-86; Behar, *Edyan-i Asyayi*, 57; Bakırî, *Dinha-yi İrân-i Bastan*, 71, 82; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/358-359.

³⁶ Christensen, *İran der Zaman-i Sasanian*, 220-221; Martin Hauge, *Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis* (London, 1907), 13-14.

Zürvanist düşüncelerin daha çok yer kapladığı ve sonradan bu düşüncelerden bazılarının çıkarıldığı metinlerin kurgusundan anlaşılmaktadır. Hıristiyan tarihçilerin aktarımlarından Zürvanist düşüncelerin bazı ayrıntılarına ulaşılabilir ancak bu aktarımlar genellikle Zürvanist düşüncelerin halk arasında bilinen yüzeysel biçimleri olduğu anlaşılmaktadır. Zürvanist teoloji ile ilgili yeterli bilgiye ulaşmak için *Gozideha-yi Zadspem* gibi Pehlevîce kitaplara özellikle yaratılış kitabı olan *Bundahişn*'e müracaat edilmelidir. *Bundahişn*'in İran baskısında Zürvanizm ile ilgili bilgilere ulaşılabilir. Diğer önemli bir Pehlevîce kitap olan *Minuy-i Hired*'in de aslında Zürvanistlere ait bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Ama bu eser dünyanın yaratılışına değinmemektedir. Zürvanist yaratılış mitini ele alan bir diğer kitap, aslı Pehlevîce olduğu halde günümüzde sadece Farsça çevirisi bulunan *Ulema-yi İslam* isimli eserdir.³⁷

Zürvanist kaynaklarda Zürvan (Zaman), Ohrmüzd ve Ehrimen'in yaratılışı, bu her ikisinin yaratılışla ilgili faaliyetleri, on iki bin yıllık zaman diliminde meydana gelen ve gelecek olaylar gibi ezelden ebede kadar olmuş ve olacak olan varoluş dairesinin bir betimi şöyle verilmiştir:

"Zamandan başka her şey yaratılmıştır ve yaratıcı zamandır. Zaman için yan (kenar), yukarı ve aşağı yoktur. Zaman her daim var olmuş ve var olacaktır. Akıl sahibi herkes, zamanın nereden geldiğini (nerden doğduğunu) sormaz. Zaman dışında hiçbir büyük varlık yaratıcı olarak adlandırılmamıştır çünkü (ne kadar büyük olursa olsun) herhangi bir şey yaratmamıştır. Zaman öncelikle ateşi ve suyu yaratmış, bu ikisini birleştirdiğinde ise Ohrmüzd meydana gelmiştir. Zaman hem (ilk) yaratıcıdır hem de yarattığı yaratılışın içinde akmaya devam etmektedir. Ohrmüzd parlak, temiz, hoş kokulu, iyiliksever ve her türlü iyi eylemi gerçekleştirecek güçteydi. Ohrmüzd aşağıya baktığında doksan altı bin fersah aşağıda bulunan siyah, kirli, kötü kokulu Ehrimen'i gördü. Ohrmüzd bu yaman düşmanı görünce hayrete kapıldı. Ohrmüzd bu düşmanı ortadan kaldırılması ancak bunun nasıl yapılması gerektiğini düşündü. Ohrmüzd her şeyi düşündü ve harekete geçti. O yaptığı her şeyi zaman yardımıyla yaptı ve sahip olduğu her iyi nitelikle zamana borçluysa. Ohrmüzd on iki bin yıllık uzun süreli zaman (sınırlı zamanı) yarattı. Sonra gökyüzünü yaratarak onu süsledi ve ona bir ruh bahsetti. Gökteki her on iki burcu bin yıl süreyle şekillendirdi. Üç bin yıl boyunca ruhani (metafizik) yaratılış gerçekleşti ve bu arada koç, boğa ve ikizler (burcu) yönetici olarak belirlendi. Her biri bin yıl boyunca bir burç şekillendirmeye devam etti. Sonra Ehrimen yukarıya baktı, Ohrmüzd'le savaşmaya karar verdi ve divlerden bir ordu kurarak mevzi aldı. Ehrimen cehennemi tutuşturdu ve oradan çirkinlik, karanlık ve kokuş-

³⁷ Behar, *Edyan-i Asyayi*, 57, 61-64; Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 221; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 82.

muşluktan bir ordu kurdu. Ancak Ohrmüzd'de gördüğü doğruluktan dolayı üç bin yıl boyunca harekete geçemedi. Bu üç bin yıl içerisinde fiziki yaradılış tamamlandı. Fiziki yaradılışın yönetimi yengeç, aslan ve başak (burçlarına) bırakıldı. Ohrmüzd fiziki yaradılışta öncelikle göğü yarattı ve göğün 24 bin fersah üstündeki grudman (cennet)'a yükseldi. 24 gün sonra suyu yarattı ve bu sudan 60 gün sonra yeryüzü meydana geldi ve 75 gün sonra ise bitkiler yeşerdi ve meyve vermeye başladı. 30 gün sonra boğa ve Geyumert meydana geldi, 80 gün sonra Adem ve Havva doğdu. Üç bin yıl içerisinde insanlar, dünya ve diğer varlıklar meydana geldiğinde Ehrimen harekete geçti ve göğü, dağı ve yeri deldi. Fiziki dünyada dolaştı, buradaki bütün varlıkları kendi kötülüğü ve çirkinliğiyle kirletti. Ruhani (metafizik) olarak herhangi bir imkâna sahip olmadığı için fiziki dünyada 90 gün boyunca gece gündüz savaştı ve göğü yaradı. (Bunun üzerine) ruhani varlıklar fiziki dünyanın imdadına koştular. Ehrimen Geyumert'in ölmesi için başına binlerce bela yağdırdı. Geyumert'ten bazı varlıklar ve boğadan ise hayvanlar türedi.

Eğer bütün bu yaradılışın bir ustası olduğu halde niçin Ehrimen'in yaratıldığı sorulursa biz şöyle deriz: Ohrmüzd ve Ehrimen'in her ikisi de zamandan doğmuştur. Her fırka kendince bir şeyler söylemiştir. Bir fırka Zaman'ın hâkim olduğunun Ohrmüzd tarafından bilinmesi için Ehrimen'in yaratıldığı söylerken başka bir grup iyilik ve kötülüğün iç içe geçmesi ve varlıkların rengârenk hale gelmesi için Ohrmüzd ve Ehrimen'in Zaman tarafından yaratıldığını söyler. Sonra üç bin yıl boyunca artık hem insanlar hem de divler bir aradaydı ve insanlar divlerle savaşmaya devam etti. İnsanlarda Ohrmüzd ve Ehrimen'e ait bazı özellikler bulunur. İnsan bedeninde ateş, su, hava, ruh, akıl, koku ve fravaharın yanı sıra görme, iştme, tatma, koklama ve dokunma gibi beş duyu organı bulunur.³⁸

4. ZÜRVANİZM'İN TEMEL ÖĞRETİLERİ

Şehristanî'ye göre, asil bir nur, nurani ve rabbani şahıslar yaratmıştır ve bu varlıkların en büyüğü Zürvan'dır. Bazı Süryani kaynaklarda geçen ifadeler de Şehristanî'nin bu iddiasıyla paralellik arz eder. Bu kaynaklar, Zerdüştilerin dört elemente tekabül eden *aşukar*, *fraşukar*, *zarukar* ve *zürvan* olmak üzere dört prensibe inandıkları aktarılır. Bu dört prensibin sonuncusu olan Zürvan, Ohrmüzd ve Ehrimen'in babasıdır. İsimsiz Süryani yazar, Ohrmüzd'ü meydana getiren prensibin *fraşukar* olduğunu söylerken Nyberg Zürvan'ın dört sima/veçheye sahip bir tanrı olarak görüldüğünü ileri sürer. Buna göre Zürvan, kendi isim ve sıfatlarıyla üç tecelli halinde tezahür etmekte ve Zürvan'ın zatı ise dördüncü mazhar olarak kabul edilmektedir. O halde Zürvan dört

³⁸ Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 74-75; "Ulema-yi İslam be Reviş-i Diger", 2/80-86.

suret şeklinde tecelli etmekte ve bu dörtlü suret Zürvan ile ilgili olarak kaynaklarda çokça zikredilmektedir. Zürvan bu dörtlü suretle iki açıdan tecelli eder. Biri, felekle olan irtibatı diğeri ise kaza ve kader ile olan irtibatıdır. Bazı rivayetlerde ise Zürvan'ın bu iki itibari tecellisinin birleşik olarak zikredildiği görülmektedir. Nyberg'in Süryani isimsiz yazara dayanarak yaptığı açıklamaya göre, Zürvan'ın bu dörtlü tecelli biçimine ilave edilmesi gereken bir diğer yeryüzü dörtlü tecelli biçimi daha vardır. Bunlar; erkeklik gücünü bahşeden *aşukar*, parlatan anlamına gelen *fraşukar* ve yaşlandıran anlamına gelen *zarukardır*. Zati ile birlikte Zürvan'ın sahip olduğu bu üç tecellinin çocukluk, gençlik ve yaşlılık olmak üzere varlığın üç merhalesini yansıtır. Özellikle batı İran bölgesindeki Magusların ortaya attıkları düşüncelerin etkisiyle³⁹ Zürvan bazen ezeli ve ebedi zaman ile sınırsız mekân anlamına gelen *Zürvan Akarana* bazen ise on iki bin yıllık yaradılışın ömrü olan uzun süreli egemenlik anlamına gelen *Zürvan Direng Khuzay* isimleriyle anılmıştır.⁴⁰ Yine Antik İran halk efsanelerinde Zürvan hem eril hem de dişil olarak betimlenirken⁴¹ Huriler döneminde *Zarwa* ismiyle bilinen Zürvan'ın⁴² bu döneme tarihlenen Nuzi çivi tabletlerinde izlerine rastlanmıştır.⁴³ İran'ın Loristan bölgesindeki tunç heykelde omuzlarından çıkan ikizleri doğuran erdişi ve kanatlı bir tanrı olarak tasvir edilmiştir.⁴⁴ Ancak zamanla Zürvan, *Khoşizek* isimli güzel bir kadına sahip eril bir varlık olarak görülmeye başlamıştır.⁴⁵ Buna göre Hem eril hem de dişil olan Zürvan'dan ya da Zürvan'ın *Khuşizek* isimli kadınla evliliğinden Ohrmüzd ve Ehrimen ya da akıl ve aptallık veya nur ve karanlık olmak üzere ikiz iki oğul dünyaya gelir. Kardeşinden önce dünyaya gelen Ehrimen, âlemin hükümdarı olur ve Ohrmüzd hükümdarlığı ele geçirmek için onunla mücadeleye girmek zorunda kalır. Bu rivayette dikkat çekici olan, gnostiklere ait bir düşünce kodu olan kötücül gücün yaradılıştaki öncelenmesi ve bunun sonucu olarak yaradılışın başlangıcından itibaren değişmez katı bir kötümserliğin göze çarpmasıdır. Gnostik bir düşünce olan bu kötümserliğin Gatalar başta olmak üzere Zerdüşti-İrani düşünce kodlarıyla örtüşmediği aşikârdır. Bu çelişkinin farkına varanlar, Zerdüşti düşünceler ile Zürvanist düşünceler arasındaki çelişkiyi azaltmak veya kapatmak için kimi zaman hükümdarlığı döneminde Ehrimen'i Ohrmüzd'de bağlı tasavvur ettiler kimi

³⁹ Kızıl, "Zürvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri", 296; Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, 67-68.

⁴⁰ Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 222-223; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/356-357; Dhalla, *Zoroastrian Theology from the Earliest Times to the Present Day*, 151-152.

⁴¹ Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 223.

⁴² Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism V.1 the Early Period* (Netherlands, 1975), 14.

⁴³ Ugo Bianchi, "Twins: An Overview", *Encyclopedia of Religion 1-15*, ed. Lindsay Jones (Usa, 2005), s. 9412.

⁴⁴ Bianchi, "Twins: An Overview", 9412; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/356.

⁴⁵ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/356.

zaman da Ehrimen'in hükümdarlık süresini üç bin yıllık savaş dönemiyle sınırlandırmayı düşündüler. Zürvanist halk inancına göre, Ehrimen üç bin yıl hükümdarlık yapar, sonraki üç bin yıllık dönemde Ohrmüzd'le eşit bir hâkimiyet sahasına sahip olur ve son üç bin yıllık dönemde ise Ohrmüzd Ehrimen'e karşı üstünlük sağlar. Bu mücadele Zerdüş'tün ortaya çıkmasıyla başlamış ve Ehrimen'in sonsuza kadar mağlup kalacağı son savaşla sona erecektir. Zürvani tesirden uzak olarak yazıldığı düşünülen *Bundahişn*'in bir yerinde Ohrmüzd'ün kendi ezeli ilmiyle, "dokuz bin yıllık süreden üç bin yıl boyunca kendisinin hükümdar olacağını sonraki karışım döneminde Ehrimen'le eşit bir yetkiye sahip olacağını ve son üç bin yıllık dönemde ise kötücül aklın gücünü son savaşla tamamen ortadan kaldıracığını biliyordu" şeklinde Zerdüş'ti iyimserliği pekiştirmektedir.⁴⁶

Zürvanist dünya görüşüne göre, iyilik ve kötülük adına meydana gelen her yaratılış mutlaka belirli bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmektedir. Zaman dairesinin dışında gerçekleşen herhangi bir yaratılış veya varlık yoktur. Çünkü zaman sayesinde hem iyilik hem de kötülük potansiyeli harekete geçmekte, bil kuvveden bil fiile geçmekte veya pasif bir durumdan aktif hale gelmektedir. Bu yüzden iyilik veya kötülük potansiyelinin pasif ve sükûnet halindeki varlığını aktifleyerek harekete geçiren ve kemale doğru akışını sağlayan zamanın kendisidir. Yine zaman sayesinde kötücül güçlerin potansiyel gücü harekete geçirip gücünü iyi yaratılışı tahrip etmeye harcadıkça, bir aşınma ve yıpranmaya uğramaktadır. Buna karşın iyilik güçleri harekete geçip amaçlı ve yararlı yaratılışa gücünü harcadıkça deneyim kazanmakta ve gittikçe güçlenmektedir. Kötülük potansiyeli eğer harekete geçip enerjisini yıkıma harcamamış olsaydı ve bunun neticesinde gittikçe zayıflayıp yok oluş seyrine girmeseydi başlangıçta olduğu gibi her daim iyilik güçleriyle aynı potansiyele sahip olacaktı.⁴⁷ Buna göre eğer Ehrimen saldırıya geçmeseydi, ebediyete kadar yaratılış tek düze ve aynı hal üzere kalabilirdi. Ahuramazda bu amaçla dünyayı ve sınırlı zamanı yaratarak Ehrimen'e cevap vermiştir. Böylece Ehrimen aslında Ahuramazda'nın tekâmülüne ve yaratılışın mükemmelleşmesine katkı sağlayan bir motor güce dönüşmüştür. Öyleyse kötülük aslında bilinçsiz bir şekilde iyiliğin güçlenmesine ve sonunda zafere ulaşmasına yardım eder.⁴⁸ Zaman tanrısı Zürvan'ın programı çerçevesinde hem iyiliğin hem de kötülüğün aktiflenerek bilfiil hale gelmesiyle yaratılış kemale doğru yolculuğuna devam etmekte ve iyilik gittikçe güçlenirken kötülük aynı oranda zayıflamaktadır. Zamanın bu yaratıcı ve planlı dairesinin etkisi

⁴⁶ Christensen, *İran der Zaman-i Sasaniyan*, 222-225; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/360.

⁴⁷ Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 73.

⁴⁸ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/362.

ve kapsam alanı bir Zürvanist risalede şöyle yer almıştır: “*Yaratıcı birdir ve yaratılan ise çok... Eğer tanrısız varlıklar, Ameşspentalar ve bütün dünyalılar bir araya gelseler, zaman olmadan bir dane bile yaratamazlar. Çünkü her şey zaman sayesinde meydana gelir... Nitekim din zaman sayesinde öğrenilir, meslek zamanla öğrenilebilir, edep zamanla öğrenilebilir, bağ-bahçe zamanla kurulabilir, ağaç zamanla yeşerebilir ve zamanla meyve verebilir, sanatlar zamanla inşa edilebilir, yaradılıştaki her şey zamanla düzelir. O halde zaman dışında herhangi bir yaratıcının olduğu söylenemez...*”⁴⁹

Zürvanizmde astroloji önemli bir yer tutar. Nitekim zaman ve hareket sebep sonuç olarak görülmüş ve buna göre gök cisimleri özellikle dünyaya yakın olan gezegenlerin hareketleri dünyayı ve dünyadaki varoluşsal döngüyü doğrudan etkilemektedir. Zaman, gökcisimlerini harekete geçirmiş ve gök cisimleri, onların konumları ve burçlar da yeryüzündeki iyi ve kötü yaradılışı, varlıkları ve hareketlerini kontrol etmektedir. Buna göre zaman bütün iyilik ve kötülüğün potansiyel gücünün harekete geçmesini sağlamakta ve gök cisimlerinin hareketleri ve hareket sırasında buldukları konumları da yeryüzünde meydana gelen her türlü hareketin sebebi ve kaynağı haline gelmektedir. Zürvanizm’in en önemli kaynaklarından biri sayılan *Ulama-yi İslam* isimli eserde bu konu şöyle ele alınmıştır:

“*Ayrıca (insanlar) dünyanın ve gök cisimlerinin yaradılışını, feleklerin nasıl döndüğünü ve dünyadaki karanlık ile aydınlığı, iyilik ile kötülüğü bilmelidirler. Dünyaya yaratılmış derler. Nitekim zamandan başka her şeyin yaratılmış olduğu, zamanın yaratıcısına ise Zamane denildiği bilinmektedir. Zamane için yan, yukarı ve aşağı bulunmaz. O her daim olmuş ve her daim olacaktır... İnsanların başına gelen her şey, yedi gezegen ve on iki burçtan dolayı meydana gelir... Çünkü Ohrmüzd ve Ehrimen birbirinin karşıtıdır ve her ikisi dünya dairesinin dışındadır. İyilik ile kötülük, güçlülük ve güçsüzlük, sağlık ve hastalığın yörüngeleri gök cisimlerinin dönüşünden kaynaklanır. Gök cisimleri kesin olarak ya uğurlu ya da uğursuz olurlar. Çünkü feleğin çevresi 360 derecedir ve her burç 30 derece, her derece 60 dakika ve her dakika 60 saniyedir. Kesirli (ondalık) sayılara ulaşıncaya kadar bu böyle devam eder. Her gezegenin on iki burca olan konumunu gösteren bir derecesi vardır ve buna o derecenin hanesi denilir...*” Metnin devam eden bölümünde, insanların hayatında ortaya çıkan avantaj ve dezavantajların, gezegenlerin burçlara olan konumlarına göre şekillendiğine dikkat çekerek şunlar yer alır: “*Alimlerce apaçık olarak bilinmektedir ki, yüce Tanrı yeri, göğü, sabiteleri ve gezegenleri yarattığından, feleklerin hareketini alçak alemdeki olayların meydana gelmesine sebep kıldığından ve her şeyi başka bir şeyin sebebi haline getirdiğinden dolayı,*

⁴⁹ Bakırî, *Dinha-yi İnan-i Bastan*, 73-74; “Ulema-yi İslam be Reviş-i Diger”, 2/75-76.

hiçbir şey sebepsiz yere varlık elbisesini giymemiştir. Allah Teâlâ'nın emriyle bu kevn u fesad (oluş ve bozuluş) âleminde tezahür eden her bir sıfatın o failden ve yaratıcıdan kaçışı olmaz. Sebeplerin sebebi her şeye bir vesile ve sebep tayin ettiği için, sadaka vermek, hayır işlemek ve bağışta bulunmak gerekir. Çünkü bu işler gökteki yıldızın uğursuzluk derecesini aşıp uğurlu dereceye geçmesine vesile olabilir. Nitekim Bundahişn kitabında şöyle denilmiştir: İnsanların başına gelen her şey yedi gezegen ve on iki burçtan dolayı meydana gelir. Gökcismi, ilahi veya şeytani olabilir. Çünkü herkesin (zamandan) payına düşeni geçirmesi için Ohrmüzd Ehrimen'le antlaştı. (Böylece) Ohrmüzd grudman (arş-ı a'la)'a ve Ehrimen ise cehenneme çekildi ve işi feleğe bıraktılar böylece sağlık ile hastalık, zenginlik ile fakirlik ve insanın başına gelen her şey feleğin ve yıldızların dönüş zamanından kaynaklanır oldu...⁵⁰

Zürvanizm'in Mitraist düşüncelere kaynaklık ettiği ve Zürvanizm'in Mitra'ya atfettiği üstün konumun Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde müstakil bir din haline gelen Mitraizm'i beslediği anlaşılmaktadır. Miladi I. yüzyıl tarihçisi ve Zürvanizm'in erken dönemiyle ilgili kıymetli bilgiler veren Plutarkhos şunları yazmıştır: "İnsanlardan bir grup birbirine denk iki tanrıya inanırlar. Bunlardan biri iyiliklerin diğeri ise kötülüklerin yaratıcısıdır. Bu iki kaynaktan biri Ohrmüzd diğeri ise Ehrimen'dir. Ohrmüzd aydınlıkla, Ehrimen karanlık ve cehaletle bilinir. Bu ikisinin arasında hüküm verecek olan hâkim veya arabulucu ise Mitra'dır. Bu yüzden İranlılar onu "Arabulucu Mitra" diye adlandırırılar.⁵¹ Benvenist de Mitra'nın arabulucu sıfatıyla nitelendirilmesinin Zürvanist bir kökenden kaynaklandığını belirterek Eznik Kolb'dan naklen şu sembolik alıntıyı aktarır: "Ehrimen Ohrmüzd'ü yemeğe davet etti ve Ohrmüzd de bu davete icabet etti ancak her ikisinin ilk oğullarının güreşmeleri şartıyla yemek yemeye karar verdi. Ehrimen'in oğulları Ohrmüzd'ün oğullarına karşı galip geldiklerinde babaları bir hâkim arayışına girdiler ve kimseyi bulmadıklarında bu iş için güneşi seçtiler."⁵²

Bu kısa sembolik hikâyede Mitra, Ohrmüzd ve Ehrimen'le olan ilişkisine dikkat çekilmekte ve Mitra'nın adeta iyilik ile kötülüğün kaynağı ve faili olan bu iki tanrısal varlığın şahidi, hâkimi ve arabulucusu konumuna yükselmektedir. Mitra'nın bu yüce konumuna işaret eden bu hikâyede iyilik ve kötülük safında mücadele eden Ohrmüzd ve Ehrimen'in çocuklarına Mitra şahitlik ve tanıklık ederek onları gözetlemekte ve mücadelenin sonunda aralarındaki hükmünü tarafsız bir şekilde vermektedir. Mitra'ya atfedilen bu arabuluculuk rolünden hareketle, Zürvanist ve Mitraist düşüncelerde şeytanın ehemmiye-

⁵⁰ Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 75-77; "Ulema-yi İslam be Reviş-i Diger", 2/62-66.

⁵¹ Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 83; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/358; Benveniste, *Din-i İrani ber Paye-i Metinha-yi Kohen-i Yunani*, 58-59.

⁵² Benveniste, *Din-i İrani ber Paye-i Metinha-yi Kohen-i Yunani*, 58-59.

tine ve oynadığı rolün değerine de ima yoluyla değinmektedir. Çünkü Mitra iyiliğin tarafını tutmadan kötülüğün de tanığı olarak hem Ohrmüzd hem de Ehrimen arasında eşit ve tarafsız bir hüküm vermekte ve böylece şeytanın rolüne bir değer biçmiş olmaktadır.⁵³

5. ZÜRVANİZM İLE ZERDÜŞTİLİK ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA

Zerdüştilik ile Zürvanizm arasındaki önemli farklardan biri Zürvanist düşünce sistemindeki cebir anlayışı veya kaderciliktir. Nitekim Zerdüştilikte hem iyiliğin hem de kötülüğün potansiyel yaratıcısı Ahuramazda'dır. Nitekim iyiliğin ruhu olan Spenta Mainyu ve kötülüğün ruhu olan Angre Mainyu kendi özgür iradeleriyle yaptıkları seçimin sonucunda potansiyel halindeki iyilik veya kötülüğün bilfiil hale gelmesine sebep olmaktadır. Buna göre Ahuramazda kötülükten doğrudan sorumlu değildir. Çünkü kötülük Ehrimen'in bilinçli ve iradeli seçiminin bir sonucudur. Ancak Zürvanizm'de önceden belirlenmiş karışık zaman dilimi boyunca Ehrimen fiziki âleme hükümran olmakta, kötülük ve tahrip enerjisi tükenirken Ohrmüzd'ün gücü ve deneyimi artmakta ve zamanın sonunda zorunlu bir planın gereği olarak Ehrimen mağlup olup Ohrmüzd galip gelmektedir. Zürvanizm'deki bu kaderci veya cebri düşünce sisteminin yanı sıra astrolojiye atfettiği anlam, gök cisimleri ve konumları olan burçların insan yaşamı üzerindeki etkileri, baht ve şansa biçtikleri rol Zerdüştiliğe yabancı gelen düşünce kodları olarak değerlendirilmektedir. Zaman, felek, baht, astroloji, burçlar ve tüm bunların fiziki dünya ve insan üzerindeki tesiri kadim Babil ve Med topraklarındaki Cibal bölgesinde özellikle magusların etkisiyle mayalandığı tahmin edilen düşünce kodları olarak Zerdüştiliğe yabancı gelen ama zamanın geçmesiyle Zerdüştiliğin içine de nüfuz eden fikirler olarak görülür.⁵⁴

Zürvanizm'in zaman, felek, talih ve kader ile ilgili kelâmî konulara oldukça ağırlık verdiği görülmektedir. Bu Zürvanist düşüncelerin Sasâniler döneminde ön plana çıkması ve yaygınlık kazanmasının önemli iki sebebi olduğu düşünülmektedir. Bunlardan birinin kötülüğün kaynağına ve fiziki dünyadaki üstünlüğüne tutarlı bir açıklama getirmek, ikincisi ise iyilik ve kötülüğün iki müstakil yaratıcı tanrısının varlığına imkân veren katı düaliz-

⁵³ Bakırî, *Dinha-yi İnan-i Bastan*, 83-84.

⁵⁴ Gherardo Gnoli, "Babylonia ii. Babylonian Influences on Iran", 1988, 49, <https://www.iranicaonline.org/articles/babylonia-ii>; Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, 67-68; Bakırî, *Dinha-yi İnan-i Bastan*, 86-87; Kızıl, "Zürvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri", 299.

me savrulan dinî düşünceleri yaratıcı tek tanrı olan Zürvan'da birleştirmek suretiyle tanrısallıkta monoteizmi sağlamak olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵

Zerdüştiliğin düşünce sistemine uygun düşmeyen cebir, özgür iradeyi devre dışı bırakan kaderci anlayış, felek, baht, burçlar ve sayılara özel anlamlar yüklemek gibi astrolojik eğilimlerle beliren Zürvanist düşünce kodlarının zamanla Zerdüşti din adamları tarafından fark edildiği ve özellikle Hıristiyan ve Müslüman kelimelerin bu konulara getirdikleri eleştirilere karşı koymak için dini metinlerin yeniden onlar tarafından revize edildiği anlaşılmaktadır. Böylece Sasânilerin yıkılışı, Hıristiyanlık ve İslam'ın yükselişiyle birlikte dünya düşüncelerine meydan okuyan kelimeler ve felsefelerinin güç kazanmasının sonucu olarak Zerdüştiliğin Zürvanist düşüncelerden temizlenme çabaları Zürvanizmi zayıflatmış ve yok olma sürecine sürüklemiştir.⁵⁶

Zürvanizm'de hem Zürvan'ın uzun süre kurban vermesi hem de bunu Ohrmüzd'den talep etmesiyle görülen kurban fikrinin de aslında orijinal Zerdüşti devrimle İran dinî hayatına giren Zerdüştiliğe yabancı gelen bir başka unsur olarak görülür. Nitekim Zerdüş, üretimin sekteye uğraması ve verimliliği artıran hayvanların telef edilmemesi için eski Hint-İran düşüncesinde çok yaygın olan kurbanla karşı çıkmış ve yararlı hayvanların kesimine sert bir biçimde tepki göstermiştir. Buradan hareketle Zerdüş'ün esasen kurban ritüeline karşı olmadığı ve üretimin aksamasına sebep olan yararlı hayvanların telef edilmesine tepki gösterdiği söylenebilir.⁵⁷ Hâlbuki Zerdüş sonrası dönemlerde bu eski Hint-İran düşüncesindeki kurban ritüelinin yeniden ortaya çıktığı ve özellikle Zürvanizm'in etkisiyle dinî metinlerin içerisine bile nüfuz ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Zürvanist işaretlerin yakalanabildiği Zerdüşti yaradılış kitabı Bundahişn'de geçtiği üzere "tüm yaradılış kurbanla gerçekleşmişti." Hem kurban ritüelinin hem de Zürvan mitinin, Zerdüştilik öncesi Hint-İran düşüncesine ait olduğu tespit edilebilmektedir. Nitekim Hindu düşüncesinde Prajapati bir oğul sahibi olmak için *dakşayana* kurbanını vermiştir. Prajapati'nin kendisi de tıpkı Zürvan gibi kurbanı vermeye devam edip etmemede tereddüt yaşamıştır. Yine Prajapati evreni kendi vücudundan yaratan yüce bir tanrı olarak zamansal bir döngü olan yılı temsil eder.⁵⁸ Prajapati veya Zürvan'ın yaşadığı şüphe ve tereddüt aslında kimi felaketleri beraberinde getirmekle birlikte kutsal seferde bir ri-

⁵⁵ Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, 26-27; Robert Charles Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (New York, 1961), 181; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/357-359-360; Hauge, *Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis*, 12-14; Dhalla, *Zoroastrian Theology from the Earliest Times to the Present Day*, 365.

⁵⁶ Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 87-88.

⁵⁷ Mehmet Emin Sular, *Modern İnançlarda Zerdüştiler* (Ankara: Eskiye yay., 2019), 214-219; Mehmet Emin Sular, *Zerdüştilikte Hayvan Algısı* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2023), 67-72.

⁵⁸ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/359.

tüel hatasına dikkat çekmektedir. Buna göre kötülük, yaradılış yolculuğunda *yoldan sapmanın*, düzen ve kozmosu temsil eden döngüsel ve sistemli *ritüellerin aksamasının*, istikrarı ve devamı sağlayan olağan akışın aksaması ve kesintiye uğramasına neden olan *teknik bir arızanın* ve sonuç olarak planlı ve programlı bir yaradılış esnasında oluşan *ihmal ve dikkatsizliğin* sonucu olarak ortaya çıkar. O halde kötülüklerin babası şeytan denilen şey, müstakil ve ontolojik bir düzene sahip değildir. Şeytan istemeden kendisini yaratan sahibinin veya failinin hatası, yanlış, dikkatsizliği ve özensizliğinin eseridir. Şeytan aynı zamanda tekdüzeliği, sabiteyi, değişmeyen döngüyü, düzeni, istikrarı, rutini, akışı ve monotonluğu kıran sıra dışı ve beklenmedik bir aksaklık ve arıza olarak varoluşun ezber bozan zorunlu bir unsuru olarak da dikkat çeker. Ölüm ve kötülüğün kaynağını yaratıcının tereddüdüne, dikkat eksikliğine ve basiret yetersizliğine bağlayan çok sayıda mit dünya çapında yaygın olarak görülmektedir.⁵⁹

Teorisi ve pratikleriyle müstakil bir din olmaktan ziyade bir dünya görüşü, kelami bir mezhep veya felsefi bir teori şeklinde din ve düşünceleri beslediği görülen Zürvanizm'in yalnızca İran düşüncesini değil aynı zamanda İran'a komşu bölgelerde de etkili olduğu ifade edilmiştir. Nitekim önceki Babil, Hint ve İran düşüncelerinden etkilenmiş olan Zürvanizm'in kendisinden sonra ortaya çıkan Maniheizm ve Mazdekizm'i etkilemiş olmasının yanı sıra Roma hâkimiyeti altındaki bölgelerde teori ve pratikleriyle müstakil bir din haline gelecek olan Mitraizm'i de etkilediği öne sürülmüştür.⁶⁰ Nitekim Roma Mitraizmine ait tasvirlerde de Zürvan tanrısı ve Zürvanizm düşüncelerini yansıtan görseller ele geçirilmiştir.⁶¹

Zürvanizm ve Zürvanist düşüncelerin günümüzde bile varlığını bazı dini düşünce ve fırkaların içerisinde sürdürdüğü ileri sürülmektedir. Tıpkı Mitraizm, Maniheizm, Mazdekizm, İslam'ın batını-irfani düşünce sistemleri ve bazı kelami mezhepler içerisinde Zürvanist düşüncelerin izine rastlamak mümkündür. Özellikle antik Babil-Med topraklarına düşen Cibal bölgesinde mayalanan gnostik düşünce kodlarının ve bu bağlamda Zürvanist düşüncelerin günümüzün Yezidilik ve Yaresanilik (Ehl-i Hak) diye bilinen heretik fırkaların içerisinde yaşamaya devam ettiği belirtilmektedir.⁶²

⁵⁹ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/359.

⁶⁰ Dhalla, *Zoroastrian Theology from the Earliest Times to the Present Day*, 203.

⁶¹ ^Benveniste, *Din-i İrani ber Paye-i Metinha-yi Kohen-i Yunani*, 58-59; Hauge, *Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis*, 12; Behar, *Edyan-i Asyayi*, 63-64; Bakırî, *Dinha-yi İran-i Bastan*, 78; Franz Cumont, *Mysteries of Mithra*, trc. Thomas J. McCormack (New York: Dover Publications, 1956), 107; James Hope Moulton, *Early Zoroastrianism* (London, 1926), 133; John Mackinnon Robertson, *Pagan Christs Studies in Comparative Hierology* (London, 1903).

⁶² Mohammad Reza Fariborz Hamzehêe, *Yaresan (Ehl-i Hak) Bir Kürt Cemaati Üzerine Sosyolojik Tarihsel ve Dini-Tarihsel Bir İnceleme*, çev. Ergin Öprengin, (İstanbul: Avesta Yayınları, 2009), s. 188.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Aşkâniler (Partlar) döneminden (M.Ö. 247-M.S. 226) itibaren başlayan ve Sasâniler döneminde (M.S. 224 - 651) zirveye çıkan antik Babil-Med topraklarında bulunan Cibal Bölgesi'nde mayalanan gnostik düşünceler, kötülük problemini kökten çözüme kavuşturmak ve Tanrı'yı kötülükten ayırmak amacıyla kötülüğü başka bir tanrının eseri olarak görmeye başlamıştır. Böylece iyilik tanrısı ve kötülük tanrısı olmak üzere tanrısallıkta katı bir düalizm yaygınlık kazanmıştır. Bu katı düalist savrulmanın en açık örneği Maniheizm'dir. Dini tartışma ve polemiklerin revaçta olduğu böyle bir bölgede ve atmosferde ortaya çıkan Zürvanizm, hem kötülüğü kökten çözüme kavuşturmak hem de tanrısallıkta katı bir düalizme savrulan fikirlere monoteist bir ruh kazandırmak üzere ortaya çıkan kelami-felsefi bir düşünce akımı olarak görülmüştür. Zürvanizm öncelikle bir yaratılış mitini ortaya atarak iyiliğin tanrısı olan Ohrmüzd ve kötülüğün tanrısı olan Ehrimen'i aynı babadan doğan ikiz kardeş olarak tasavvur ederek tek tanrı inancını yerleştirmeye çalışmıştır. Bu yaratılış mitine göre sınırsız zaman anlamına gelen Zürvan Ohrmüzd ve Ehrimen'in babası olarak en büyük Tanrı konumuna yükseltilmiştir. Zürvan'ın asıl amacı iyilik yapacak bir çocuk yaratmak olsa da, içine düştüğü bir şüphenin sonucu olarak Ehrimen'i istemeden doğurmuştur. Buna göre kötücül potansiyel olan Ehrimen veya Şeytan, ontolojik bir planlamanın sonucu olarak değil aksine bir ritüel hatasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ama Zürvan hem Ohrmüzd'ü hem de Ehrimen'i potansiyel olarak yaratmış ve bu potansiyelin harekete ve faaliyete geçme irade ve yönetimini onlara bırakmıştır. Bu planlamasıyla Zürvan aslında kötülüğün doğrudan sorumlusu olmaktan da çıkmıştır.

En çok yaratılış mitiyle bilinen Zürvanizm, sadece kötülüğün kaynağı ve düalizme bir çözüm getirmeye çalışmamış aynı zamanda dünya tarihini belirli zaman aralıklarına ayırarak iyilik ve kötülüğün evrensel tarihini de öngörmüştür. Zürvan, belli bir süre boyunca Ehrimen'e evrensel hâkimiyet şansını tanımış olsa da Ohrmüzd'ü nihai zaferin sahibi olarak görmüştür. Zürvanizm'in bir ritüel hatası veya teknik bir arızanın sonucu olarak doğmuş olsa da Ehrimen'i Zürvan'ın oğlu olarak kabul etmesi, doğumda ona öncelik vermesi, Zürvan'ın bir vaadi olarak yeryüzü hakimiyetinin ona verilmesi ve son tahlilde şeytani gücün ilahi iyilik gücüyle ikiz veya eşit görülmesi sonucunda ontolojik imkanların tamamına kavuşması Zürvanizm'deki şeytani rolün ehemmiyetini göstermektedir. Zürvanizm'in şeytanı yaratıcı Tanrı, Zürvan'ın oğlu olarak görmesi ve kötülüğün kaynağında Tanrı'yı görmesiyle Maniheizm'den tamamen ayrılırken fiziki dünyada üç bin yıl boyunca şeytana mutlak hâkimiyet şansının vermesiyle girdiği katı kötüm-

serlikle de Maniheizm'le birleşmiştir. Yine şeytana belirli bir süre boyunca mutlak hâkimiyet şansını tanınması şeklindeki cebri düşüncesiyle Maniheizm'e yaklaşırken Zerdüştilikten ayrılmış ama iyilik gibi kötülüğün de potansiyel yaratıcısının yüce Tanrı olduğu fikriyle de Maniheizm'den ayrılırken Zerdüştiliğe yaklaşmıştır.

Zürvanizm'in zaman tanrısı olarak Zürvan'la yaptığı tevhidi devrim, kötülüğün potansiyel varlığını Tanrı'ya bağlarken bilfiil varlığını ise Ehrimen'e atfederek yaratıcılıkta tek tanrı fikrini güçlendirmesi makul ve anlaşılır bir izlek olarak değerlendirilmiştir. Ancak Zürvanizm'in zamana, feleğe, baht ve şansa, gök cisimlerinin hareketlerine, burçlara ve bunların dünya ve insanlar üzerindeki doğrudan etkilerine atfettiği önem üzerinden girdiği astrolojik ve ezoterik kökenler onu gnostik, batını ve sırlı dinsel düşünce gelenekleri arasına yerleştirmiştir. Özellikle üç bin yıllık fiziki dünya hükümlerliğini mutlak şekilde Ehrimen'e tanınması, kötülüğün vazgeçilemez ontolojik varlığına dair katı kötümserliğe düşen gnostik geleneklerden biri sayılmasına ve bu yönleriyle Zerdüştiliğin heretik bir akımı olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.

Bu çalışmayla Zürvanizm'in yalnızca kelami-felsefi bir dinî düşünce akımı olduğu, dinî pratikleri ve ritüelleri bulunmadığı için halk yığınlarının sarıldığı bir din haline gelmekten ziyade entelektüel ve seçkin insanlar arasında kabul görmüş dinsel ve düşünsel bir akım olduğu anlaşılmıştır. Kötülüğün kaynağını bulmak ve tanrısallıkta meydana gelen katı düalizme monoteist bir çözüm bulmak amacıyla gelişen ve yaygınlaşan Zürvanizm'in kadim İran coğrafyası içerisinde yer alan Babil-Med toprakları ve özellikle Cibal bölgesinin çok dinli ve çok kültürlü atmosferinde şekillendiği anlaşılmıştır. Bu dinî düşünce akımının ortaya çıkması ve yaygınlaşmasında İran'ın batı bölgelerini merkez edinmiş magusların etkili olduğu tespit edilmiştir. Aşkânîlerin farklı din ve düşüncelere karşı sergiledikleri müsamahakâr politikayla beraber merkez edindikleri bölgenin Hint, İran, Yunan, Mısır ve Sami kökenli din ve düşünce akımlarının kavşak noktası olmasının bir sonucu olarak antik İran coğrafyasının batısı özellikle kuzeybatısının dinî düşüncelerin yeşermesine hatta birçok gnostik, heretik kişi ve fırkanın ortaya çıkmasına zemin hazırladığı görülmüştür. Bu sıra dışı düşünce ve inançlara ev sahipliği yapan bu bölgenin İslam öncesi dönemlerde Zürvanizm, Mitraizm, Mandeizm (Sabiilik), Maniheizm ve Mazdekizm gibi dinlerin, Muğtasıla (al-Hasaî) gibi fırkaların, İnci ilahisi gibi gnostik metinlerin, İbn Deysan ve Markiyyun gibi heretik şahsiyetlerin doğuşuna tanıklık ederken İslam sonrası dönemlerde ise Ahmed Gazali, Aynulkudat Hemedani ve Yahya Sühreverdi gibi mistiklere ve günümüze kadar varlığını sürdürmeye devam etmiş Yezidilik ve Yarasanilik

gibi fırkalara ev sahipliği yaptığı fark edilmiştir. Bu bölgelerdeki-gnostik, mistik, irfani veya sıra dışı/heretik damarı, kesintiye uğramayan bu akımı, yüzyıllarca bu atmosferde ayakta kalan magusların sıtranlarını/ağıtlarını ve son tahlilde bu kümülatif/birikimli hikmet geleneğini tespit etmenin dinler ve düşünceler tarihi açısından son derece önemli olduğu hissedilmiştir.

Zürvanizm'in böyle bir bölgede ortaya çıkmış İran kökenli ama aynı zamanda İrani olmayan Sami-Mısır-Helen düşünce kodlarını taşıyan gnostik ve ezoterik bir düşünce akımı olduğu ortaya konmuştur. Kötülüğün potansiyel gücünü tek tanrı olarak gördükleri Zürvan'a ama kötülüğün faal hale gelmesini Ehrimen'e atfetmek böylece katı düalizmi monoteizme kavuşturmakla birlikte kötülük probleminde kesin bir çözüm getirmeye teşebbüs etmek Zürvanizm'in ontolojik amacı olduğu görülmüştür. Bu ontolojik amacıyla Zürvanizm'in Zerdüştiliğe paralel düşündüğü ancak üç bin yıllık bir dönem boyunca Ehrimen'e mutlak hâkimiyet şansını tanınmasıyla girdiği cebri anlayış ve sergilediği katı kötümserlikle ise gnostik düşüncelere ve bu bağlamda Maniheizm'e yaklaşan bir düşünce sistemi olduğu fark edilmiştir. Ohrmüzd ve Ehrimen arasındaki mücadele boyunca Mitra'ya atfettiği hakemlik ve arabuluculuk göreviyle de Mitraizm'e yaklaştığı tespit edilmiştir. Zürvanizm'in zamana atfettiği önem ve bunun bir sonucu olarak yaptığı zaman felsefesi, dünya ve insanı doğrudan etkileyecek şekilde gök cisimlerine, felek ve burçlara biçtiği rol, bahta atfettiği önem gibi astrolojik, ezoterik ve sırlı öğretiler sunmakla da İran'ın ortodoksi ana geleneğini oluşturan Zerdüştilikten kopan heretik (zındık) bir akım olarak görülmeye mahkûm kaldığı anlaşılmıştır. Sonuç olarak Zürvanizm sayesinde zaman felsefesinin derinleştiği ve İsraki filozoflardan Mirdamad örneğinde olduğu gibi sonradan gelecek birçok felsefe ve kelam okulunun zamana dair anlayışını beslediği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Alıcı, Mehmet. *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. İstanbul: Divan yay., 2018.
- Bakırî, Mihri. *Dinha-yi İran-i Bastan*. 4. Bs. Tahran: Neşr-i Katre, 1389.
- Behar, Mehrdad. *Edyan-i Asyayi*. Tahran: Neşr-i Çeşme, 1373.
- Benveniste, Emile. *Din-i İrani ber Paye-i Metinha-yi Kohen-i Yunani*. Trc. Behmen Serkarati. Tahran: Neşr-i Katre, 1383.
- Bianchi, Ugo. "Twins: An Overview". *Encyclopedia of Religion 1-15*. Ed. Lindsay Jones. Usa, 2005.
- Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism V.1 the Early Period*. Netherlands, 1975.
- Boyce, Mary. "A Reader in Manichaeism Middel Persian and Parthian". *Acta Iranica*. Leiden, Brill 1975.

- Boyce, Mary. *Edebiyat-i Manevi*. Trc. Umid Behbehani - Hasan Tehami. Tahran: İntişârât-i Bundahişn, 1386.
- Boyce, Mary. *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*. Boston, Usa, 1979.
- Choksy, Jamsheed K. "Zurvanism". *Encyclopedia of Religion*. Ed. Lindsay Jones. 10011-10015. Usa, 2005.
- Christensen, Arthur Emanuel. *İran der Zaman-i Sasaniyan*. Trc. Reşid Yasemî. Tahran: İntişârât-i Sada-yi Muasir, 1388.
- Cumont, Franz. *Mysteries of Mithra*. Trc. Thomas J. McCormack. New York: Dover Publications, 1956.
- Dadegî, Faranbag. *Bundahişn*. Trc. Mehrdad Behar. Tahran: İntişârât-i Tus, 1390.
- Dhalla, Maneckji Nusserwanji. *Zoroastrian Theology from the Earliest Times to the Present Day*. New York, 1914.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Trc. Ali Berktaş. İstanbul: Kambalçı yay., 2007.
- Garthwaite, Gene R. *İran Tarihi*. Trc. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Kitabevi, t.y.
- Gnoli, Gherardo. "Babylonia ii. Babylonian Influences on Iran". 1988. <https://www.iranicaonline.org/articles/babylonia-ii>.
- Hamzehêe, M. Reza - Öprengin, Ergin. *Yaresan (Ehl-i Hak) Bir Kürt Cemaati Üzerine Sosyolojik Tarihsel ve Dini-Tarihsel Bir İnceleme*. İstanbul: Avesta Yayınları, 2009.
- Hauge, Martin. *Essays on the Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis*. London, 1907.
- Holroyd, Stuart. *Edebiyat-i Gnosî*. Trc. Ebulkasım İsmailpur. Tahran: İntişârât-i Usture, 1387.
- İbn Nedim, Ebu'l-Farac Muhammed b. Ebi Yakub İshak el Maruf bi'l-Warrak. *el-Fihrist*. Ed. İbrahim Ramazan. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1997.
- İsmailpur, Ebulkasım. *Usture-yi Aferineş Der Ayin-i Mani*. Tahran: İntişarat-i Fikr-i Ruz, 1375.
- James Hope Moulton. *Early Zoroastrianism*. London, 1926.
- Kızıl, Hayrettin. "Zürvanizm'in Kuruluşu ve Sasaniler Dönemindeki Etkileri". *Ekev Akademi Dergisi*. 56 (2013): 295-310.
- Meçin, Mehmet Mekin. "İnsan-Tanrı Diyaloğunun Kadim Bir Örneği: Minu-yi Hired". *Kavramlar ve Kuramlar: Düşünce Bilimleri*. Mardin: Mardin Artuklu Üniv. yay., 2020.
- Purdavud, İbrahim, trc. "Hurda Avesta". *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Purdavud, İbrahim, trc. "Hurşid Neyayeş". *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Purdavud, İbrahim, trc. "Hürmüzd Yeşt". *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.

- Purdavud, İbrahim, trc. “Sî Rûz-ı Bızorg”. *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Purdavud, İbrahim, trc. “Sî Rûz-ı Kûçek”. *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Purdavud, İbrahim, trc. “Suruş Baj”. *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Purdavud, İbrahim, trc. “Vendidad”. *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Purdavud, İbrahim, trc. “Viştasp Yešt”. *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Purdavud, İbrahim, trc. “Yesna”. *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Purdavud, İbrahim, trc. “Yesna”. *Avesta*. Tahran: İntişârât-i Nigah, 1394.
- Robertson, John Mackinnon. *Pagan Christs Studies in Comparative Hierology*. London, 1903.
- Russell, James R. “Eznik of Kolb”. *Encyclopaedia Iranica Online*. 9/2: 129-130. Erişim: 01 Temmuz 2023. <http://www.iranicaonline.org/articles/eznik-of-kolb>.
- Sular, Mehmet Emin, ed. *Avesta*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Sular, Mehmet Emin. *Modern İrandâ Zerdüştiler*. Ankara: Eskiyeeni yay., 2019.
- Sular, Mehmet Emin. *Zerdüştilikte Hayvan Algısı*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 2023.
- Şehristanî, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihâl*. 3. Bs. Kum: Neşr-i Eş-Şerif'ur-Razî, 1364.
- Tefezzuli, Ahmed, trc. *Minu-yi Hired*. 5. Bs. Tahran: İntişârât-i Tus, 1391.
- “Ulema-yi İslam be Reviş-i Diger”. *Rivayat-i Darab Hürmüzyar*. t.y.
- Vamekî, İrec. *Niviştehâ-yi Mani ve Manevîyan*. Tahran: İntişârât-i Havza-yi Hünerî, 1378.
- Zeahner, Robert Charles. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*. New York, 1961.